UDC72(497.11)
https://doi.org/10.18485/ms_zmslu.2023.51.10
Оригинални научни рад

Александар Ђ. Кадијевић*

ГРАДИТЕЉ И НАРУЧИЛАЦ У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ: НЕРАСВЕТЉЕНЕ СПОНЕ

САЖЕТАК: Уз пројектанте знаменитих здања, архитектонска историографија подједнако афирмише наручиоце који су њихову изградњу покренули и довели до краја. Отуд су многи владари, верски поглавари, трговци, банкари, индустријалци, предузетници и рентијери своје место у историји заслужили као мецене чувених архитеката. Исто важи и за наручиоце из Србије, који су је изградили у последња два и по века. Усмене договоре наручилаца и градитеља са протицањем времена је све теже реконструисати, док су писани некомплетни и противречни. Отуд целовито осветљавање те осетљиве спреге представља једну од најзахтевнијих тема савремене историографије, како у фактографском, тако и у интерпретативном погледу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: новија архитектура, Србија, наручиоци, градитељи, пројектовање, историографија.

Ограничења критичког посматрања

Уз пројектанте знаменитих здања, архитектонска историографија подједнако афирмише наручиоце који су њихову изградњу покренули и довели до краја. Отуд су многи владари, верски поглавари, трговци, банкари, индустријалци, предузетници и рентијери своје место у историји заслужили као мецене чувених архитеката (Kostof 2007). Исто важи и за наручиоце из Србије који су је изградили у последња два и по века (Manević 1972; Kadijević 2011; Stiller, Kovačević 2015).[1]

Пословично непредвидљив и за јавност скривен, однос између наручилаца и пројектаната архитектонских објеката захтевна је истраживачка тема, о којој доминантно сведоче посредни извори. Иако пресудан за разумевање интересних стратегија индивидуалне и колективне изградње, углавном се описује штуро и недоречено. О квалитету те осетљиве спреге више се сазнаје из сећања протагониста, него из званичних

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; akadijev@f.bg.ac.rs

[1] Иако појам *новијеī* у широј комуникацијској збиљи означава ближу прошлост, у српској архитектонској историографији се под њим подразумева обједињено нововековно, модерно и савремено раздобље (1690–2020) (Manević 1972; Јовановић 1987; Маневић 2008: I–VIII; Kadijević 2011).

докумената. Најчешће се карактерише збирно, при описивању друштвених услова развоја архитектонске струке,[2] а конкретније када се атрибуције грађевина покажу дискутабилним.

Усмене договоре наручилаца и градитеља (самоуких неимара, државних и приватних овлашћених архитеката, грађевинских инжењера и предузимача) са протицањем времена је све теже реконструисати, док су писани, сачувани у архивској грађи и приватним заоставштинама, некомплетни и противречни (Лазић, Митровић Коцев 2022). Правно-техничка документација штуро осветљава формалну страну њихове сарадње, због чега се додатне информације прикупљају на грађевинама *in situ*, провером ктиторских композиција, ауторских плочица, симболичких знамења, иницијала у картушама, натписа на подеоним венцима и атикама, алегоријским скулптурама и рељефима, као и консултовањем историјских фотографија. Уз то, анализирају се путописни, мемоарски, хроничарски и дневнокритички коментари који осветљавају генезу архитектонских објеката. Међутим, сва сазнања стечена на тај начин су суштински недовољна, јер сведоче о завршном резултату градитељских подухвата, а врло мало о односима који су пратили њихово осмишљавање.

Према распрострањеној методологији тумачења, изглед објеката се првенствено повезује са материјалним стањем наручилаца, а ређе са персоналним идентитетом и културним рафинманом. Отуд је целовито осветљавање социокултурних предуслова изградње архитектонског фонда једна од најзахтевнијих тема савремене историографије, како у фактографском, тако и у интерпретативном погледу. Јер уколико се настави са површним приказивањем сарадње градитеља и наручилаца, закључци о настанку архитектонских објеката ће задуго остати недоречени, а научни радови непотпуни.

У општем цивилизацијском смислу, свака материјализација извођачког пројекта (којем претходе идејни и главни), потврђује конструктивност у односима наручиоца и архитекте. Да је супротно, објекта не би ни било, будући да аутори одобрених пројеката, изабрани и исплаћени од стране наручиоца, најчешће надзиру њихову реализацију према законски утврђеној процедури. Али то не значи да њихову комуникацију од консултативне до завршне не прате успони и падови, дилеме и спорења, најчешће превазилажена попуштањем једне од страна.

Дешавало се да се ауторство над појединим грађевинама (или предност остварена кроз конкурсне резултате) неочекивано одузме, препусти, уступи или прода другом архитекти, наручиоцу или предузимачу, као и да се од овлашћених колега безусловно прихвати, будући да стварни пројектанти одређених зграда нису имали легалну могућност да извођачке нацрте потпишу, о чему ће касније бити речи.

[2] Монографија Бранислава Којића о друштвеним условима развитка архитектонске струке у међуратном Београду представља најпотпунији синтезни осврт (Којић 1978) који је недавно надоградила Владана Путник Прица (Путник Прица 2022). Методолошки помак донела је и монографија Мирјане Ротер Благојевић и Хариса Дајча о кућама београдских Јевреја од 1920. до 1941. године (Roter Blagojević, Dajč 2018), док раније монографије о успону Београда, његовим резиденцијама и вилама, представљају драгоцено полазиште за синтезне осврте (Костић 1994; Костић 2000; Милетић Абрамовић 2002).

Видови сарадње архитеката и наручилаца у модерној Србији

За сада су диференцирана два преовлађујућа начина сарадње инвеститора и пројектаната у модерној Србији – *рестриктиван* и *либералан*. Оба су неравноправна, јер наручилац априорну предност експлоатише у апсолутној или релативној мери. Апсолутна доминација подразумева да у осмишљавању и имплементацији пројектног задатка инвеститор има главну реч од почетка до краја, ограничавајући архитекте у самосталном одлучивању. Одређује им услове и динамику рада, које ови, из различитих разлога (не увек и опортуних), беспоговорно или невољно прихватају, мирећи се са потчињавајућом позицијом (Којић 1936; 1978; Борисављевић 1939; Здравковић 1940). У другом, демократичнијем контексту, базираном на пословном поверењу и конструктивном дијалогу, архитектима је допуштена већа слобода у разради пројектног задатка. Предност наручилаца се тада не злоупотребљава кроз условљавајуће и потцењивачке гестове према пројектантима, због чега је и могуће говорити о ауторској архитектури у Србији (Kadijević 2008).

Упркос неравноправном положају сарадничких страна, пред јавношћу и историјом, заслуге за квалитет довршених грађевина су увек заједничке. С друге стране, критике се првенствено упућују архитектима и када за пропусте не сносе објективну одговорност (неадекватно коришћење и одржавање објеката и њихове непосредне околине, проблематичне надоградње, презиђивања и пренамене, са којима су се формално сагласили, или нису ни консултовани).

Будући да су главнину градитељског фонда у Србији од устаничког периода до данас иницирале државне установе, пресудну улогу у његовом осмишљавању имали су носиоци високих јавних функција: кнежеви, војводе, краљеви, државни председници, патријарси, митрополити, епископи, председници влада, министри, начелници Генералштаба, градоначелници, руководиоци јавних предузећа, управних, здравствених, културних и образовних установа, а затим и трговци, индустријалци, предузетници, угоститељи, акционари, научници, уметници и задужбинари. Детаљи њихове кореспонденције са изабраним архитектима углавном нису забележени, а ни подробно документовани у свом времену, због чега се њен садржај може наслутити повезивањем фрагментарних сведочанстава извађених из контекста, који се у историографији склапају у нови.

До сада је утврђено да су просвећени наручиоци у Србији поседовали завидан културни рафинман, очекујући од пројектаната да изразе њихове афинитете и потцртају друштвени престиж. Међутим, та пракса, са ретким изузецима, није темељито истражена, а ни компаративно сагледана. Бољем познавању интересних стратегија архитектонске изградње доприноси и омасовљење савременог истраживачког кадра, спремног да отклони постојеће непознанице.

После дуготрајног заобилажења, пажња је последњих двадесетак година у историографији почела да се поклања персоналним идеологијама и приватном животу

српских наручилаца.[3] На том трагу је за кнеза Милоша Обреновића утврђено да је био захтеван ктитор, нетрпељив према прекорачивању рокова и планираних буџета (Митровић 2008; Костић 2021). Осим самоуким балканским неимарима, поверење је указивао и средњоевропским инжењерима позваним да осавремене градитељску струку. Са успоном европеизације у време кнеза Михаила, односи наручилаца и архитеката су знатно демократизовани, а стручни критеријуми више уважавани. Државне установе, градске самоуправе и црквене општине у Краљевини Србији (1882–1914), предност су давале домаћим техничким стручњацима, плански усавршаваним у средњоевропским центрима (Несторовић 2006; Макуљевић 2007). Архитектонски апарат је кроз Управу а потом Министарство грађевина и Министарство војно до појаве првих приватних бироа Владимира Николића и Милана Антоновића у осмишљавању јавних зграда задржао монопол (Kadijević 2014), а увођењем институције јавних конкурса на том пољу афирмисали су се и самостални овлашћени пројектанти.

Тржишним критеријумима се у изградњи приватних резиденција и зграда за ренту прилагодила генерација предузимљивих градитеља различитих стилских опредељења (Александар Бугарски, Андрија Вуковић, Константин Јовановић, Никола Несторовић, Андра Стевановић, Јован Илкић, Милан Антоновић, Милорад Рувидић, Милан Капетановић, Драгутин Ђорђевић, Душан Живановић, Бранко Таназевић, Стојан Тителбах и др.), чија се дела данас сматрају егземпларним (Ђуриć Замоло 1981; Несторовић 2006). Међу наручиоцима који су до 1914. године подржали демократизацију архитектонске струке, предњачили су политичари, индустријалци, банкари, трговци, предузимачи, занатлије, угоститељи, грађевинари, адвокати, официри и научници.[4] То важи и за истакнуте уметнике, којима су архитекти подизали породичне куће и атеље,[5] као и куће за себе, исказујући манифестни став према граду и националној култури: Константин Јовановић, Франтишек Неквасил, Јован Смедеревац, Јован Илкић, Јован Станојевић, Никола Несторовић, Данило Владисављевић, Милан Антоновић, Милош Савчић, Петар Бајаловић, Јанко Шафарик и Момчило Тапавица (Ђуриć Замоло 1981; Јовановић и др. 1989; Шаренац и др. 2020: 136–137, 182). Уз то, богати дародавци су кроз задужбинске објекте несебично доприносили

[3] Персонални, породични и пословни идентитет изражен кроз грађевине је до сада најпотпуније осветљен у студијама о приватном животу код Срба, на примеру породица Стојановић, Були, Тапавица и Теокаревић, династија Обреновић и Карађорђевић (Просен 2005; Макуљевић, Столић 2006; Митровић 2008; Рожман 2017; Бориć 2014; Кадијевић 2020; Шаренац и др. 2020).

[4] Цветко Рајовић, Милоје Божић, Стојан Симић, Јеврем Грујић, Миша Анастасијевић, Јован Панђела, Коста Месаревић, Стевча Михаиловић, Јаков Дамјановић, Марко Стојановић, Милорад Терзибашић, Никола Кики, Игњат Бајлони, Милан Пироћанац, Алекса Крсмановић, Јован Ристић, Љуба Стојановић, Ђорђе Вајферт, Ђорђе Вучо, Димитрије Стаменковић, Стева Јовановић Ресавац, Леона Панајот, Карло Кнол, Никола Пашић, Бенцион Були, Михаило Петровић Алас, Живојин Бабић, Јован Цвијић, Галтија Леоне, Михаило Ђурић, Никола Предић, Риста Паранос, Никола Бошковић, Арон Леви, Милош Савчић, браћа Рош, Кумануди, Барловац и Одавић.

[5] Лаза Лазаревић, Ђорђе Јовановић, Ђорђе Крстић, Милан Јовановић, Риста и Бета Вукановић, Урош Предић и Драгомир Арамбашић.

„отечеству" и „народном напретку", подржавајући либералне стандарде у сарадњи са архитектима.[6]

За разлику од друштвене елите, већини грађана уметничка обрада фасада није била приоритет, јер је изискивала додатне трошкове, чему је допринео распрострањен став о примарно утилитарном карактеру архитектонских објеката. Приватни наручиоци изван Београда настојали су да прате градитељску моду, ретко успевајући да ангажују престижне ауторе. Отуд су се ослањали на локалне неимаре, који су импровизаторски парафразирали продукцију метрополе. Црква је сарађивала са специјалистима за сакралне објекте из државних и приватних бироа. И поред увреженог конзервативизма, пројектантима је допуштала слободу у тумачењу источнохришћанских канона, о чему сведоче остварења либералније струје сакралног градитељства.

Иако би се на основу скромног броја активних архитеката у Краљевини Србији могло претпоставити да међу њима није било суревњивости јер су сви били веома упослени, оне провејавају у критичким коментарима конкурсних исхода, оспоравањима компетентности, ауторства и оптужбама за плагирање, при чему нису били поштеђени ни поједини наручиоци.

У раздобљу између светских ратова (1918–1941) (Којић 1978; Manević 1979; Kadijević, Ilijevski 2021) порасла је свест о значају естетске компоненте у архитектонском обликовању, што је условило покретање престижне награде за најлепшу престоничку фасаду (1920), додељиване до краја периода (сл. 1–2). Уникатност прочеља слободностојећих и интерполираних зграда наручиоцима је постала статусни императив, због чега су инклинирали најпрестижнијим пројектанским бироима. То је изазвало процват формалистичког *фасадизма*, потенцираног на штету других елемената архитектонске целине (Kurtović Folić 1992; Kadijević 2015: 247–251; Путник Прица 2022: 260–267), чија је моделистика почивала на принципима *аналоīијскоī еклекшицизма* (Кадијевић 2005: 31, 33, 155–156). Модернизацију је подржала нова генерација инвеститора, као и раније састављена од политичара, привредника, банкара, индустријалаца, хотелијера, предузетника и рентијера.[7] Грађене су и породичне куће за уметнике, научнике

[6] Сава Поповић Текелија, Стефан Стратимировић, Милош Обреновић, Милош Бајић, Георгије Бранковић, Платон Атанацковић, Герман Анђелић, Јосиф Рајачић, Миша Анастасијевић, Јоца Симић, Јован Жујовић, Живан Гашић, Никола Спасић, Лука Ћеловић, Милан Обреновић, Никола Кики, Јован и Марија Трандафил, Милан и Даринка Стевановић, Фердинанд и Стеван Крен, Васа и Никола Радојковић. Опширније видети у: Шупут, Бошњак 2006; Гордић 2009.

[7] Александар и Павле Карађорђевић, Милош Савчић, Никола Матејић, Јосиф Шојат, Ђорђе Генчић, Рихард Шкарка, Тихомир Панић, Раде Петровић, Андон Андоновић, Вана и Влада Теокаревић, Милан Валчић, Петар Миловић, Алберт Алтарац, Душан Томић, Милан Вапа, Раденко Станковић, Владимир Ђорђевић, Боривоје Ђурић, Никола Узуновић, Љубица Авакумовић, Миливоје Попов, Петар Јанковић, Влада Митић, Сотир Илић, Ненад Ивковић, Едо Марковић, Милан Стојадиновић, Драгиша Цветковић, Љуба Маринковић, Игњат Флашар, Душан Лазић, Глиша Елезовић, Никола Танурџић, Синиша Здравковић, Момчило Јанковић, Олга Крсмановић, Марија Рајх, Олга Лазић, Аркадије Милетић, Љубица Раденковић, Џаја Леви, Александар Недељковић, Зора Аранђеловић, Душан Стојановић, Димитрије Ристић, Драгутин Величковић, Драгољуб Штерић, Нинко Перић и др.

Сл. 1. Николај Николајевич Васиљев, Кућа Косте Миленковића (1921–1922) у Београду, награђена првим признањем за најлепшу фасаду у периоду 1920–1924. год. (фотографија А. Кадијевића 2016)

Сл. 2. Драгиша Брашован, Шкаркина вила (1926) у Београду, награђена за најлепшу фасаду за ту годину (фототека Завода за заштиту споменика културе града Београда)

и професоре,[8] док су сопствене куће и интерполиране зграде подизали Момир Коруновић, Милош Савчић, Светозар Јовановић, Ђура Бајаловић, Бранислав и Даница Којић (сл. 3), Велимир Гавриловић, Бранко Таназевић, Душан Живановић, Милан Злоковић (сл. 4), Иван Белић, Ђорђе Табаковић, Данило Кањански, Богдан Несторовић, Драгомир Тадић, Драгиша Брашован (сл. 5), Светомир Лазић, Јосиф Најман, Даница Томић Милосављевић, Миладин Прљевић, Милан Минић, Михајло Радовановић, Игор Блуменау, Бранко Максимовић, Владислав Владисављевић, Винко Ђуровић, Момчило Белобрк, Ђура Борошић, Сергеј Смирнов, Константин Марков, Гојко Тодић, Јован Бјеловић

[8] Петар Палавичини, Сретен Стојановић, Тома и Марија Росандић, Младен Јосић, Сташа Беложански, Лојзе Долинар, Жанка Стокић, Александар Белић, Виктор Новак, Јован Ердељановић, Милутин Миланковић, Иван Ђаја, Никола Салтиков, Синиша Станковић, Радивоје Кашанин, Владимир Ћоровић, Владимир Петковић и др.

и Јулијан Дјупон (неки и више њих, укључујући и летњиковце). Наставило се и са изградњом задужбинских објеката, у чему су учествовали најкомпетентнији архитекти.[9] Међутим, нестрпљиви инвеститори су архитекте пожуривали да изабране скице разрађују „на брзину", из страха од раста цена грађевинског материјала и радне снаге, не остављајући простор за „појављивање лепше грађевине, стилски чистије и архитектонски уравнотеженије", о чему је сведочио Иван Здравковић (Здравковић 1940).

Краљу Александру I Карађорђевићу се замерало што фаворизује емигранте из Русије и хрватског вајара и архитекту Ивана Мештровића, на штету српских стваралаца, што није сасвим тачно (Đurđević, Kadijević 2001; Ignjatović 2007; Kadijević 2018). Дешавало се да наручиоци инсистирају на градитељима из сопственог националног и верског круга (јеврејска и руска емигрантска заједница, Немци и Мађари у Војводини), као и да ангажују иностране архитекте уместо домаћих. На цивилизацијском плану, луксузне палате имућних слојева су продубљивале енормну друштвену неједнакост, коју је власт покушавала да

Сл. 3. Бранислав и Даница Којић, сопствена породична кућа (1926) у Београду (фотографија др А. Кадијевића 2013)

Сл. 4. Милан Злоковић, сопствена породична кућа (1927–1928) у Београду (Фондација Милан Злоковић)

Сл. 5. Драгиша Брашован, сопствена породична кућа (1931) у Београду (збирка др А. Кадијевића)

[9] Организујући конкурсе или позивајући архитекте директно, подизали су их Лука Ћеловић, Самуило и Голуб Јањић, Илија Милосављевић Коларац, Ендру Карнеги, Персида Миленковић, Ђока Влајковић, Влајко Каленић, Живан Гашић, Никола и Васа Радојковић, Сима Андрејевић Игуманов, Ђорђе Јовановић, Димитрије Милојевић, Вана Теокаревић, Евгенија Кики, Александар Карађорђевић и др. (Шупут, Бошњак 2006; Гордић 2009).

ублажи изградњом радничких, рударских, железничарских и чиновничких колонија, обезбеђујући и најсиромашнијим грађанима смештај у објектима социјалног становања, што није спречило појаву „дивљих" нехигијенских насеља.

Политичка подобност је минимално утицала на стручни успон предводника послератне *Београдске школе модерне архитектуре* (1945–1990), а у оквиру ње и чувене *Београдске школе становања*, непревазиђене по квалитету јединица колективног становања, прилагођених потребама егалитаристичког друштва (Damljanović Conley 2021; Kadijević 2021а). Неприкосновени владар социјалистичке Југославије Јосип Броз Тито подстицао је култ властите личности, али и омогућио несметан развој архитектонске струке и њених кадрова, са циљем да пренесу најпрогресивнија светска искуства (Štraus 1991). Куће за себе архитекти су и тада градили (углавном летњиковце), док се већина задовољила становима у зградама које је пројектовала, задржавајући атеље у државним предузећима. У оквиру етатизованог једнопартијског апарата, модернизацијски допринос се са правом приписује дугогодишњем градоначелнику Београда Бранку Пешићу, за чијег је мандата (1965–1974) он постао архитектонски уређенији и савременији (Манојловић 2003). С друге стране, председнику Републике Србије од 1990. до 2000. године Слободану Милошевићу је у склопу произвољних тумачења неосновано приписиван посредан утицај на архитектонске токове (Jovanović Weiss 2007), што се стручном експертизом показало нетачним (Jevtić 2007; Kadijević 2021б: 20–22).

У измењеном транзиционом друштвеном амбијенту од 2000. године до данас, у коме је неолиберални капитал преузео инвеститорску иницијативу, на градитељском тржишту се фаворизују инострани пројектанти, који, за разлику од домаћих, унапред могу осигурати одштету у случају грешке при извођењу зграда. Стога тек мањи број савремених стамбених и пословних објеката пројектују домаћи архитекти, док локална грађевинска оперативa због застарелости механизације све ређе добија извођачке послове.[10] Уз то, финансијско-програмске стратегије инвеститорске „нове урбаности" (Bogdanović 2007; Kadijević 2019) крију се као строга пословна тајна, остајући недоступне историчарима архитектуре.

Од позитивних примера сарадње наручилаца и знаменитих архитеката од 1945. до данас, која је резултирала антологијским грађевинама, издваја се однос стамбене задруге ликовних и музичких уметника „Дом" са Мирославом Јовановићем, управе Музеја савремене уметности са Иваном Антићем и Иванком Распоповић, дневног листа *Политика* са Угљешом Богуновићем и Слободаном Јањићем, управе Филозофског факултета у Београду са Светиславом Личином, „Енергопројекта" са Александром Кековићем, Друштва југословенско-норвешког пријатељства са Александром

[10] Док су инвеститорску архитектуру вековима потписивале личности са визијом, планом и средствима, упркос декларативне транспарентности јавних процедура, иницијатори данашње изградње у службеној документацији нигде нису директно именовани, закључајући се иза брендираних компанија и политичких покровитеља.

Ђокићем, Факултета ликовне уметности са Браниславом Митровићем и Слободаном Лазаревићем, Филипа Цептера са Браниславом Митровићем, Василијем Милуновићем и Душаном Тешићем, руководства Врњачке Бање са Михајлом Митровићем, Матице српске са Миланом Маријем, Мрђана Бајића са Дејаном Миљковићем и Јованом Митровићем.

Често се дешавало да инвеститори не примењују одлуке конкурсних жирија које су основали (након исплате хонорара награђеним ауторима), због чега је извођење многих објеката припало архитектима који су на утакмицама били ниже рангирани или на њима нису учествовали (почев од конкурса за хотел „Москва" 1905. године, па надаље). Томе је допринело и закаснело обавезивање приређивача конкурса да извођење безусловно повере првонаграђеном раду (1938). С друге стране, када би најспособнији архитекти створили „име" и постајали престижни, приватни инвеститори су се утркивали за њихове услуге, што потврђују каријере Константина Јовановића, Владимира Николића, Милана Антоновића, Николе Несторовића, Јована Илкића, Драгише Брашована, Милутина Борисављевића, Бранислава Којића, Александра Ђорђевића, Миливоја Тричковића, Војина Симеоновића, Јосифа Најмана, Милана Злоковића, Душана Бабића, Јована Бјеловића, Светомира Лазића, Бранислава Маринковића, Миладина Прљевића, Михајла Митровића, Александра Ђокића, Милана Лојанице, Бранислава Митровића, Мустафе Мусића, Јосипа Пиласановића, Зорана Лазовића, Миодрага Мирковића, Лазара Кузманова и других, чија дела представљају светле странице стамбено-резиденцијалне и пословне архитектуре. Државни и приватни наручиоци су поверење указивали и талентованим женама архитектима, доприносећи њиховој афирмацији на техничком пољу: Јелисавети Начић, Јованки Бончић Катеринић, Милици Вукшић, Ангелини Нешић, Милици Крстић, Даници Којић, Јованки Јефтановић, Милици Штерић, Надежди Богојевић, Иванки Распоповић, Тањи Ванифатов Савић, Зори Митровић Пајкић, Љиљани Бакић, Еви Ваништа Лазаревић, Весни Цагић Милошевић, Ксенији Булатовић, Ирени Виденов и Вањи Милетић.

Српска православна црква се у почетку ослањала на пројектанте из државних бироа, а почетком XX века определила се за институцију јавних конкурса за пројекте највећих богомоља (храм Св. Саве у Београду и Св. Ђорђа на Опленцу), што ће се наставити као редовна пракса. Временом се показало да је најплоднију сарадњу остварила са експертима за сакралне објекте, који су били посвећени верници и одлични познаваоци српско-византијског средњовековног неимарства (Андра Стевановић, Светозар Ивачковић, Душан Живановић, Јован Илкић, Милорад Рувидић, Петар Ј. Поповић, Момир Коруновић, Жарко Татић, Александар Дероко и Григорије Самојлов) (Kadijević 2016). Након Другог светског рата, ослабљена рестрикцијама ненаклоњене атеистичке државе, Црква је била принуђена да се ослони на архитекте из круга друштвених дисидената (Предраг Ристић) и чланове Патријаршијског пројектног бироа (Драгомир Тадић). Са обновом религијске свести и увођењем

вишестраначког друштвеног уређења 1990. године, проширен је круг пројектаната сакралних и меморијалних објеката,[11] при чему је оформљено неколико програмских групација.

Како је напоменуто, финансијски аспект сарадње инвеститора са овлашћеним архитектима се скромно разазнаје из архивских докумената и извештаја у комуналним гласилима, не омогућавајући потпунији увид у остварене трансакције. Сведен на завршне износе и рачуне, не осветљава ток уговарања цена услуга и материјала, нити стварну висину хонорара архитеката.[12] Отуд је веома мало коментара у домаћој историографији написано на ту тему. Много више се на том пољу одмакло у Хрватској, захваљујући повезивању са економским историчарима и социолозима.

Зна се да је однос наручилаца и пројектаната понекад био пријатељски, о чему сведоче примери Марка Стојановића и Константина Јовановића, краља Александра Карађорђевића, Ивана Мештровића и Николаја Краснова, Николе Танурџића и Ђорђа Табаковића, породице Теокаревић и Григорија Самојлова, Драгише Цветковића и Александра Медведева, Антуна Сесана и Николе Добровића, али и да је у већини случајева остао формалан, сведен на стриктно пословну комуникацију. Неравноправне аспекте тог односа и његове последице у простору, на основу богатог искуства у међуратном Београду, описао је архитекта Милутин Борисављевић, потцртавајући притиске које су трпели пројектанти, принуђени на стална попуштања.[13]

---

[11] Бранко Пешић, Љубица Бошњак, Небојша Поповић, Предраг Ристић, Миладин Лукић, Љубиша Фолић, Радослав Прокић, Бранислав Митровић, Михајло Митровић, Драган Живковић, Спасоје Крунић, Саша Буђевац, Драган Бобић, Зоран Бундало и Јован Мандић (Фолић 2012–2013; Kadijević 2013).

[12] Хонорисање пројектантског рада у Београду између два светска рата, регулисано правилницима Инжењерске коморе и Удружења југословенских инжењера и архитеката, износило је (зависно од величине и типа објекта) од 5 до 10% укупне цене извршених радова. Од тога највећи део је припадао овлашћеном архитекти, а мањи његовим сарадницима и помоћницима (Којић 1978: 8). Међутим, ни пре, а ни касније, тај проценат није био већи, али стварне цифре које су уговаране са наручиоцима је готово немогуће сазнати.

[13] Оцењујући то питање као „мрачну тачку" београдских архитеката, која је потврђивала њихов низак ауторитет пред недовољно просвећеним наручиоцима, Борисављевић напомиње: „Однос између архитекте и његовог послодавца био је одувек једна мрачна тачка за наше архитекте. Реч је, на првом месту, о веома малом ауторитету који архитекти имају. Ово нарочито важи када је реч о богатим људима, тј. новим богаташима. То су људи са парама, то је тачно, али без икакве културе, ни уметничке, нити било какве друге. Њихово резоновање састоји се у овоме: моје су паре и за те паре ја хоћу оно што хоћу. Узалуд се архитекта труди да послодавцу објасни да он није стручњак и да је он, архитекта, цео свој век провео радећи планове, те да му, сходно томе, савест не допушта да ради против принципа своје науке и уметности (јер архитектура је и наука и уметност). Ништа то не вреди. И тако, многи архитекти направе рђав план или ружну фасаду или и једно и друго и изложе себе подсмеху својих колега и људи од укуса и разумевања. Зашто? Зато што је послодавац немилосрдан; ако нећете како он хоће, узеће другог архитекту. Како, пак, један приватни архитекта искључиво живи од својих пројеката и издржава од те зараде своју фамилију, он сагне главу и игра онако како му свира његов 'газда'. Они који се противе, бранећи своју уметност и своју савест, остају без посла. Како да се овом злу стане на пут? Штавише, они вам, најчешће сами, како умеју, нацртају основу, па чак и фасаду и тако архитект постаје њихов цртач и ништа више" (Борисављевић 1939).

Забележене су и ситуације када су несугласице између сарадничких страна решаване судским споровима, што се завршавало прекидом сарадње и ангажовањем другог архитекте. Отуд свака промена плана или програмске оријентације од стране инвеститора, уз ангажовање новог стручњака, изазива контроверзе при утврђивању стварних аутора.

Кризе у односима са инвеститорима у Србији имао је сваки продуктивни пројектант, при чему су најнепријатнија искуства наталожили Војин Симеоновић, Хуго Ерлих, Јосип Пичман, Бранко Бон и Никола Добровић. С друге стране, било је општина у којима су поједини архитекти били изузетно запослени и уважавани, што потврђују примери Драгише Брашована у Зрењанину, Андрије Кремера у Приштини, Александра Медведева у Нишу, Ђорђа Табаковића у Новом Саду, Милана Минића у Бањи Ковиљачи, Миладина Прљевића у Ужицу, Михајла Митровића у Врњачкој Бањи, Александра Ђокића на београдској Чукарици. Неки су се наметнули урбанистичким реконструкцијама градова и изградњом нових стамбених блокова, док су градитељи јавних споменика остављали упечатљив траг у простору, често надмашујући очекивања наручилаца.

Због спорости државне техничке администрације, недостатака средстава или неспоразума који су пратили изградњу објеката, у њихово обликовање су често уграђивани бројни индивидуални наноси које је тешко прецизно диференцирати, о чему сведоче дела које је започео један, наставио други, а неретко довршио трећи аутор (хотел „Москва", Скупштина Србије, Министарство просвете, Храм Светог Саве, Министарство шума и руда, пољопривреде и вода, Министарство финансија, ОУЗОР, Дом УЈИА, Пошта 1, палате „Албанија" и СИВ-а у Београду). Новија истраживања показују да је улога београдског архитекте Јосифа Најмана, који је руководио извођењем Експеровог пројекта Француског посланства у Београду (1932), била активнија од извођачко-надзирateљске (Михајлов 2022: 180–181, 383), што би требало проверити у случају Бранка Максимовића који је надзирао десетомесечну изградњу Вајсмановог Новинарског дома у Ресавској улици (1934–1935), током које је загребачки пројектант био изван земље (Bjažić Klarin 2015: 176).

Било је и случајева да у договору са наручиоцима архитекта уз новчану накнаду иступи из прихваћеног и делом изведеног пројекта, због чега је објекат приписан последњем који се у изградњу укључио. На том трагу, најзамршеније је утврђивање ауторства београдске палате „Албанија" (1938–1939), тада највеће зграде на Балкану (сл. 6), у чије су пројектовање након спроведеног конкурса укључени архитекти из Загреба и Београда, од којих су неки раскинули сарадњу (Церанић 2005; Milošević 2010). Њихови наследници се још увек споре око ауторства.

Распрострањена је и појава да се од започете изградње нагло одустане, због финансијских и правних препрека, новоуведених урбанистичких ограничења, друштвено-економских криза или ратне опасности. У ери актуелног глобализма, усталио се обичај да се за различите сегменте пројекта ангажују специјалисти (за урбанизам, спољну и унутрашњу архитектуру, екологију, енергетску ефикасност, конструкцију, инсталације), који често немају продуктивну комуникацију, осим појединачне

Сл. 6. Миладин Прљевић, Ђорђе Лазаревић, Бранко Бон и Милан Гракалић, Палата „Албанија" (1938–1939) у Београду (разгледница)

са инвеститорима. На тај начин, новоизграђени објекти се веома тешко могу контекстуализовати као тековине индивидуалних прегнућа.

Постојали су архитекти специјализовани за одређене типове јавних зграда у Србији, на основу чега се и памте као респектабилни експерти: Константин Јовановић за парламенте, Јосиф Најман и Богдан Несторовић за објекте Народне банке Југославије, Вилхелм фон Баумгартен за филијале Хипотекарне банке, Момир Коруновић за соколске домове, за индустријске објекте Јан Дубови, Драгиша Брашован, Јосиф Најман, Милица Штерић, Бранко Бон и Божидар Петровић, за здравствене Станко Клиска, Милан Злоковић, Зоја Думенгјић и Рајко Татић, за бањске Владимир Поповић, Драгутин Маслаћ, Милан Минић и Михајло Митровић, за среска начелства Фридрих Гизел, Никола Несторовић, Петар Поповић и Драгутин Маслаћ, за школе Јелисавета Начић, Душан Живановић, Драгутин Ђорђевић, Драгутин Маслаћ, Милан Злоковић, Драгиша Брашован и Алексеј Бркић, за хотеле Милан Минић, Михајло Митровић, Јованка Јефтановић и Александар Кековић, за зграде СДК Петар Вуловић, за филмске центре Игор Скопин, за винарије Станко Фабрис, католичке цркве Јоже Плечник и Блаж Катушић, за православне цркве, гробљанске капеле и јавне споменике Владимир Николић, Светозар Ивачковић, Петар Ј. Поповић, Момир Коруновић, Александар Васић, Александар Дероко, Николај Краснов, Роман Верховски, Василиј Андросов, Богдан Богдановић, Светислав Личина и Спасоје Крунић, за цркве у дијаспори Предраг Ристић. У домену стамбене архитектуре једнопородичних палата и вила истакли су се Константин Јовановић, Јован Илкић, Никола Несторовић, Милутин Борисављевић, Светозар Јовановић, Драгиша Брашован, Александар Ђорђевић, Владислав Владисављевић, Миливоје Тричковић, Војин Симеоновић, Милан Злоковић, Бранислав Митровић, Мустафа Мусић, Дејан Миљковић и Јован Митровић, за војне објекте Јан Неволе, Димитрије Т. Леко, Драгутин Ђорђевић, Данило Владисављевић, Јанко Шафарик, Вилхелм фон Баумгартен, Никола Добровић и Милорад Мацура, за

библиотеке Иво Куртовић, за музеје Иван Антић, за стамбена насеља и блокове Божидар Јанковић, Александар Стјепановић, Бранислав Карапић, Урош Мартиновић, Милосав Митић, Боривоје Јовановић, Предраг Цагић, Милан Лојаница, Михајло Чанак, Александар Ђокић, Миленија и Дарко Марушић, за објекте културе Александар Бугарски, Иво Куртовић, Михајло Митровић, Зоран Б. Петровић, Стојан Максимовић, Ранко Радовић, Александар Радојевић и Милан Марић (Bogunović 2004; Маневић 2008).

Сл. 7. Момир Коруновић, Соколски дом „Београд Матица" 1935 (портал обликовао Николај Петрович Краснов) (фототека Завода за заштиту споменика културе града Београда)

Улога вајара и сликара који су објекте украшавали расветљава се анализом историјских фотографија, архивских докумената и сачуваних трагова на фасадама и у ентеријерима. Искуства показују да је веома мали део уметнички усклађених подухвата проучен детаљно. Још увек се ти учинци посматрају парцијално, будући да њихова програмска повезаност није прецизно документована, упркос похвалама које су пројектанти упућивали вајарима и сликарима са којима су сарађивали.[14] Проблеме у одређивању ауторства су изазвали и сами архитекти уступајући међусобно послове и фасадне детаље, што потврђује случај београдског соколског дома „Београд Матица" (1935) (сл. 7), чији је портал обликовао Николај Краснов, а целину Момир Коруновић (Кадијевић 1994: 190).

Критика праксе супституционалног потписивања извођачких пројеката

Најнеповољнију последицу чињеничне непоткрепљености односа између наручилаца и пројектаната у модерној Србији, која уноси забуне при атрибуирању архитектонских дела, представља нелегална пракса супституционалног (заменског)

[14] Константин Јовановић их је упућивао Енрику Пацију, Богдан Несторовић Петру Палавичинију, Војин Симеоновић Васи Поморишцу и Петру Палавичинију, Михајло Митровић Ратку Стојадиновићу, Ани Бешлић, Лазару Вујаклији и Милошу Шобајићу, Александар Ђокић Миодрагу Живковићу.

потписивања пројеката, успостављена уз сагласност наручилаца (а касније и сопственика зграда). Утврђено је да је била најраспрострањенија у међуратној Југославији (1918–1941), будући да пројектанти из државних надлештава (министарстава, бановинских, среских и општинских техничких дирекција), према Уредби из 1921. и Грађевинском закону из 1931. године нису имали право да граде за приватна лица (сем наставника средњих стручних школа и техничких факултета), због чега су успостављали аранжмане са овлашћеним архитектима из приватног сектора, који су им за одређену надокнаду уступали потпис пред Инжењерском комором. И поред објективних ограничења, истраживачи градитељског наслеђа са ширег постјугословенског простора имају обавезу да такве примере откривају и демистификују.[15]

Прописане законске процедуре, чије је спровођење надзирала Ижењерска комора у сарадњи са техничким дирекцијама градова, на тај начин су у почетку заобилазили инострани стручњаци, привремено ангажовани од инвеститора, а потом и градитељи из државних надлештава којима није била допуштена приватна пракса, као и амбициозни несвршени студенти архитектуре и помоћници овлашћених пројектаната (Медведев 2002: 55). Пошто о споразумним аранжманима тог типа, успостављаним међу неимарима различитих генерација, националности, стилских опредељења и степена афирмисаности, нема опипљивих трагова, њихово расветљавање је комплексан, често нерешив задатак, будући да стилска анализа грађевина није увек поуздан показатељ нечијег ауторства. Отуд је неопходно да се спорне атрибуције, уочене у званичној техничкој документацији, додатно провере у ширем материјалном и меморијском контексту.

Склопљене у тајности, без сведока и писаних трагова, распрострањене малверзације сведоче о ниском пословном моралу домаћих архитеката, спровођених у договору са наручиоцима, као и небризи према суду историје која ће о томе пре или касније заузети критички став. Међутим, боље познаваоце менталитета домаћих архитеката одржавање такве праксе не чуди, будући да је еснафска већина одувек инклинирала материјалним бенефитима стручног рада, и по цену да занемари лично ауторство, за разлику од просвећене мањине која архитектуру схвата као културу, популаришући њене тековине у јавности (Manević 1987).

Према пирамидалној стручној хијерархији овлашћених архитектонских бироа, пројекте су потписивали официјелни руководиоци, што се примећује из доступне архивске документације. При томе је ненавођење доприноса непосредних сарадника била редовна појава и у социјализму, без обзира на то колико су допринели разради

[15] У Хрватској је тај проблем још раније уочен као препрека за прецизно атрибуирање архитектонских објеката у међуратном Загребу. Поред праксе привидног, тј. заменског потписивања извођачких пројеката, истраживачи архивских фондова се суочавају са потпуним недостатком техничке документације, са пројектима на којима је потписан само извођач, а не и пројектант зграде (увелико познат и опште атрибуиран у литератури), а напослетку и пројектима са утиснутим жигом бироа без потписа индивидуалног архитекте, што је случај и у Србији (Limani, Žanko 2008).

Сл. 8. Иван Белић, Палата „Реуније" (1931), Београд (разгледница)

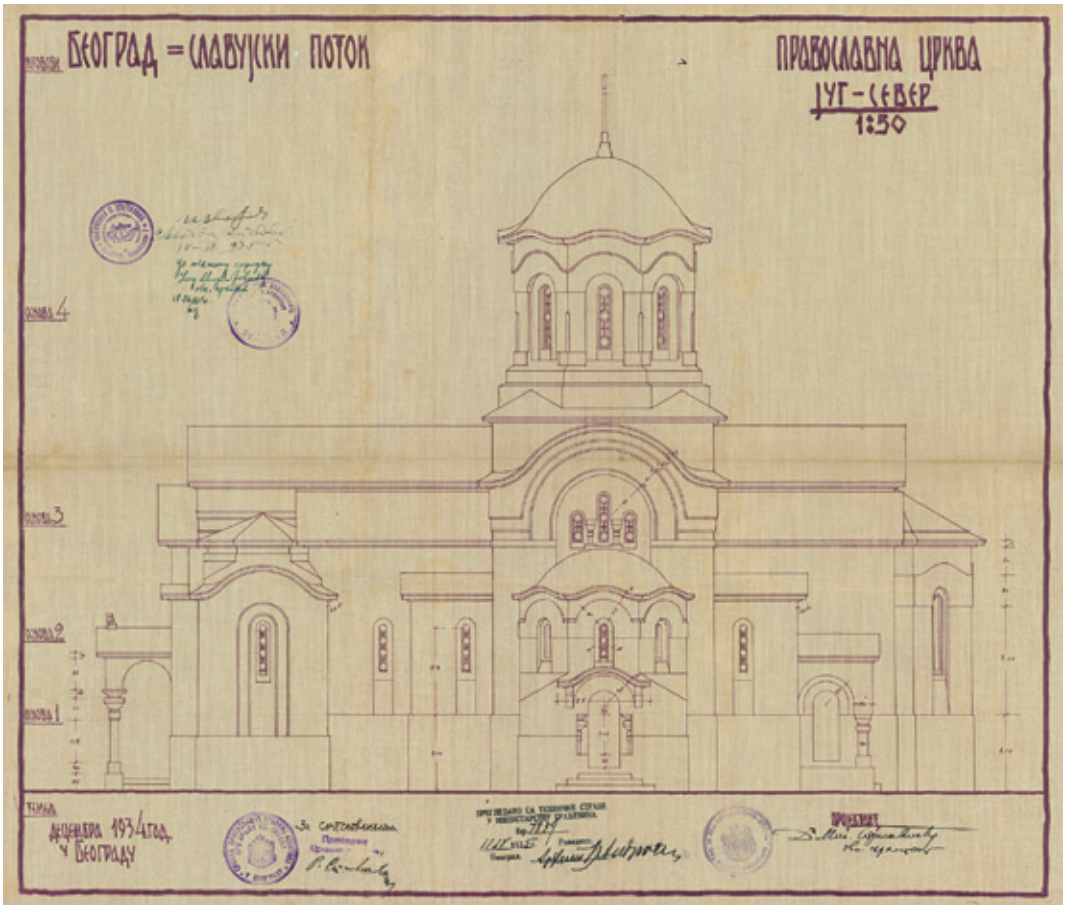

Сл. 9. Иван Белић, архитекта (из збирке др И. Р. Марковића и др А. Кадијевића)

неког пројекта. Сем материјалне надокнаде, није им додељиван равноправан ауторски статус.

У колективној меморији београдских архитеката, деценијама провејава уверење да су импозантну палату „Реуније" на Позоришном тргу (1931) пројектовали „непознати италијански архитекти", који нису имали лиценцу у Југославији, због чега је извођачке нацрте потписао Иван Белић (сл. 8–9) (Кадијевић 2013). За прихватање такве хипотетичке тврдње, којом се Белићево ауторство ниподаштава као привидно, ослоњене на тешко проверљива усмена сведочанства, недостају чврсти материјални докази. Међутим, да „завера ћутања" о међусобним уступцима архитеката не може трајати вечно, сведочи сећање Драгољуба Најмана из 1993. године да је његов отац Јосиф из солидарности „потписао и неке пројекте других архитеката" (Михајлов 2022: 12). У опусу Рајка Татића су такође примећене погрешне атрибуције његових објеката (Михајлов 2015: 8), а постоје и јаке индиције да је слично поступао продуктивни Фрања Урбан. Примећено је да услед специфичности Урбановог цртежа и рукописа, поједини пројекти које је потписао одскачу од његовог уобичајеног манира (Путник Прица 2021: 130–132). Исто тако, поједини пројекти који су потписали други аутори атрибуцијом и стилском анализом се јасно могу приписати Урбану.

Архивска документација показује да су пројекте неких Коруновићевих београдских цркава потписали овлашћени приватни архитекти Леонид Макшејев и Милутин Борисављевић (сл. 10–11) који су, за разлику од њега, запосленог у Министарству грађевина, на то имали право. Међутим, анализа свих осталих извора недвосмислено потврђује Коруновићево ауторство. У историографији је разматрано и ауторство

Сл. 10. Момир Коруновић, бочни изглед Храма Св. Лазара (1934) у Београду (пројекат потписао арх. Милутин Борисављевић) (Историјски архив Београда, ОГБ, ТД, I-33-1935)

приватне зграде у Чика Љубиној улици 6 у Београду из 1936. године, чији је пројекат потписао архитекта Жарко Пајовић, при чему је закључено да је њен прави аутор Димитрије М. Леко, учесник ужег позивног конкурса из 1931. године (Павловић 1981).

У Нишу је утврђено да је пројекте за приватне наручиоце архитеката Всеволода Татаринова и Павла Лилера, запослених у Техничком одељењу Моравске бановине, потписивао локални грађевински инжењер у пензији Драгољуб Милићевић, који је због тога позван на суд (Медведев 2006: 57; Dukić 2022). Примећено је да је Татаринов на исти начин градио и у Крушевцу. Међутим, упозорења која је слала Инжењерска комора нису помогла да се малверзације искорене.

И данас се често догађа да послове од изабраног архитекте у договору са инвеститором преузме други пројектант, што може изазвати забуну при одређивању

Сл. 11. Момир Коруновић, пресек западне фасаде Храма Св. Петке (1935) у Београду (пројекат потписао арх. Леонид З. Макшејев) (Историјски архив Београда, ОГБ, ТД, XXIII-44-1935)

примарног ауторства, која се може разрешити позивањем на морални кодекс архитеката, закључке судова части и закон о ауторским правима (Anonim 1968; Marić 2005; Vakić 2006). Уз то, историографима ће велики проблем стварати савремено укрупњавање ауторских тимова, због чега ће бити веома тешко идентификовати главног

аутора, уколико је редослед сарадника пријављен по азбучном реду (Вакић 2006: 68; Kadijević 2019; Кадијевић 2021б). Уосталом, пракса вишеауторских радова је и раније изазивала спорења архитеката око примарног или равноправног ауторства, уносећи и данас забуну при атрибуирању заједничких дела.[16]

* * *

На основу свега реченог, може се закључити да су програмске стратегије изградње архитектонских објеката у Србији скромно осветљене, због чега би им убудуће требало посветити већу пажњу, поготово осетљивим односима између наручилаца и градитеља. Иако се перспективе отклањања недоумица око ауторства великог броја грађевина са нестанком кредибилних сведока и расипањем оригиналних докумената рапидно смањују, то не сме одвратити истраживаче да их расветљавају.[17]

ЛИТЕРАТУРА

Борисављевић, Милутин. „Архитект и послодавац." *Правда* (Borisavljević, Milutin. „Arhitekt i poslodavac." *Pravda*) 10. 3. 1939: 5.

Бориć, Тијана. *Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији* (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет (Borić, Tijana. *Dvorovi dinastija Obrenović i Karađorđević u Srbiji* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet), 2014.

Гордић, Гордана (ур.). *Задужбине и задужбинарство у традицији српског народа.* Београд: Српски пословни клуб „Привредник" (Gordić, Gordana (ur.). *Zadužbine i zadužbinarstvo u tradiciji srpskog naroda.* Beograd: Srpski poslovni klub „Privrednik"), 2009.

Ђурић Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1914.* Београд: Музеј града Београда (Đurić Zamolo, Divna. *Graditelji Beograda 1815–1914.* Beograd: Muzej grada Beograda), 1981.

Здравковић, Иван. „За савремену архитектуру. Ново изграђивање Београда и његове одлике." *Правда* (Zdravković, Ivan. „Za savremenu arhitekturu. Novo izgrađivanje Beograda i njegove odlike." *Pravda*) 6–9. 1. 1940: 51.

Јовановић, Драгица, Марина Ђурђевић, Александар Кадијевић, Гордана Митровић, Дејан Радовановић. „Дом београдских градитеља." У: Живковић, Драган (ур.). *15. Салон архитектуре.* Београд: Музеј примењене уметности (Jovanović, Dragica, Marina Đurđević, Aleksandar Kadijević, Gordana Mitrović, Dejan Radovanović. „Dom beogradskih graditelja." U: Živković, Dragan (ur.). *15. Salon arhitekture*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti), 1989, 16–27.

[16] За разрешење таквих недоумица постоји поуздана алтернатива, јер су пројектантски тимови на јавним изложбама и у публикацијама у којима су представљали нове реализације, прецизно наводили доприносе својих чланова, сходно учинку и унутрашњој хијерархији.

[17] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-47/2023-01/200163), као и Матица српска у оквиру рада на одељењским пројектима ООЛУМС.

Јовановић, Миодраг. *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*. Београд–Крагујевац: Каленић (Jovanović, Miodrag. *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*. Beograd–Kragujevac: Kalenić), 1987.

Кадијевић, Александар. „Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922–1939)." *Саопштења РЗЗЗСК* (Kadijević, Aleksandar. „Prilog proučavanju dela arhitekte Nikole Krasnova u Jugoslaviji (1922–1939)." *Saopštenja RZZZSK*) XXVI (1994): 181–192.

Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*. Београд: Грађевинска књига (Kadijević, Aleksandar. *Estetika arhitekture akademizma (XIX–XX vek)*. Beograd: Građevinska knjiga), 2005.

Кадијевић, Александар. „О архитектури београдске палате 'Реуније'." *Зборник Музеја примењене уметности* (Kadijević, Aleksandar. „O arhitekturi beogradske palate 'Reunione'." *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*) 9 (2013): 127–139.

Кадијевић, Александар. „Кућа Марка Стојановића (1885) – прво самостално остварење архитекте Константина Јовановића у Београду." *Наслеђе* (Kadijević, Aleksandar. „Kuća Marka Stojanovića (1885) – prvo samostalno ostvarenje arhitekte Konstantina Jovanovića u Beogradu." *Nasleđe*) XXI (2020): 8–24.

Кадијевић, Александар. „Утицај друштвених криза на развој архитектуре са освртом на стање у Србији од 1990. до 2021. године." У: Кадијевић, Александар (ур.). *Културна баштина и криза: Херитолошки и архитектонски аспект*. Београд: Филозофски факултет (Kadijević, Aleksandar. „Uticaj društvenih kriza na razvoj arhitekture sa osvrtom na stanje u Srbiji od 1990. do 2021. godine." U: Kadijević, Aleksandar (ur.). *Kulturna baština i kriza: Heritološki i arhitektonski aspekt*. Beograd: Filozofski fakultet), 2021, 11–28.

Којић, Бранислав. „Архитектура, архитект и грађанин." *Политика* (Kojić, Branislav. „Arhitektura, arhitekt i građanin." *Politika*) 6, 7, 8. 1. 1936: 25.

Којић, Бранислав. *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*. Београд: САНУ (Kojić, Branislav. *Društveni uslovi razvitka arhitektonske struke u Beogradu 1920–1940. godine*. Beograd: SANU), 1978.

Костић, Ана Д. „Сакрално градитељство и градитељи цркава у Кнежевини Србији у време прве владавине кнеза Милоша (1815–1839)." *ЗЛУ Матице српске* (Kostić, Ana D. „Sakralno graditeljstvo i graditelji crkava u Kneževini Srbiji u vreme prve vladavine kneza Miloša (1815–1839)." *ZLU Matice srpske*) 49 (2021): 103–124.

Костић, Миливоје М. *Успон Београда*. Београд: Библиотека града Београда – Историјски архив Београда – Завод за заштиту споменика културе града Београда (Kostić, Milivoje M. *Uspon Beograda*. Beograd: Biblioteka grada Beograda – Istorijski arhiv Beograda – Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda), 1994.

Костић, Миливоје М. *Успон Београда* (2). Београд: Библиотека града Београда – Београдско читалиште – ПС „Грмеч" – „Привредни преглед" – Историјски архив Београда – Завод за заштиту споменика културе града Београда (Kostić, Milivoje M. *Uspon Beograda* (2). Beograd: Biblioteka grada Beograda – Beogradsko čitalište – PS „Grmeč" – „Privredni pregled" – Istorijski arhiv Beograda – Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda), 2000.

Лазић, Снежана, Јелена Митровић Коцев. *Архитектонска култура међуратног Београда: из техничке документације Историјског архива Београда*. Београд: Историјски архив Београда (Lazić, Snežana, Jelena Mitrović Kocev. *Arhitektonska kultura međuratnog Beograda: iz tehničke dokumentacije Istorijskog arhiva Beograda*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda), 2022.

Макуљевић, Ненад. *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*. Београд: Филозофски факултет (Makuljević, Nenad. *Crkvena umetnost u Kraljevini Srbiji (1882–1914)*. Beograd: Filozofski fakultet), 2007.

Маневић, Зоран (ред.). *Лексикон неимара*. Београд–Подгорица: Грађевинска књига – Клуб архитеката – Архитектонски форум (Manević, Zoran (red.). *Leksikon neimara*. Beograd–Podgorica: Građevinska knjiga – Klub arhitekata – Arhitektonski forum), 2008.

Манојловић, Драгољуб. „Наговештај метрополе." У: Ћирић, Дарко, Лидија Петровић Ћирић. *Београд шездесетих година XX века*. Београд: Музеј града Београда (Manojlović, Dragoljub. „Nagoveštaj metropole." U: Ćirić, Darko, Lidija Petrović Ćirić. *Beograd šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Muzej grada Beograda), 2003, 78–95.

Медведев, Михаило. „Пројектантско ауторство и потписивање пројеката." *Архитект* (Medvedev, Mihailo. „Projektantsko autorstvo i potpisivanje projekata." *Arhitekt*) 22 (2006): 55–57.

Милетић Абрамовић, Љиљана. *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*. Београд: Карић фондација (Miletić Abramović, Ljiljana. *Arhitektura rezidencija i vila Beograda 1830–2000*. Beograd: Karić fondacija), 2002.

Митровић, Катарина. *Топчидер. Двор Кнеза Милоша Обреновића*. Београд: Историјски музеј Србије (Mitrović, Katarina. *Topčider. Dvor Kneza Miloša Obrenovića*. Beograd: Istorijski muzej Srbije), 2008.

Михајлов, Саша. *Рајко М. Татић 1900–1979*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда (Mihajlov, Saša. *Rajko M. Tatić 1900–1979*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda), 2016.

Михајлов, Саша. *Архитектонско стваралаштво Јосифа Најмана*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда – Институт за савремену историју (Mihajlov, Saša. *Arhitektonsko stvaralaštvo Josifa Najmana*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda – Institut za savremenu istoriju), 2022.

Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*. Београд: Artpress (Nestorović, Bogdan. *Arhitektura Srbije u XIX veku*. Beograd: Artpress), 2006.

Павловић, Вера. „Леко или Пајовић." *НОВА* (Pavlović, Vera. „Leko ili Pajović." *NOVA*) 03 (1981): 7.

Просен, Милан. „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић." *Лесковачки зборник* (Prosen, Milan. „Saradnja arhitekte Grigorija Samojlova sa porodicom Teokarović." *Leskovački zbornik*) XLV (2005): 99–113.

Путник Прица, Владана. „Од академизма до ауторске архитектуре: стваралаштво Фрање Урбана у Београду (1924–1937)." *Наслеђе* (Putnik Prica, Vladana. „Od akademizma do autorske arhitekture: stvaralaštvo Franje Urbana u Beogradu (1924–1937)." *Nasleđe*) XXII (2021): 115–137.

Путник Прица, Владана. *Стамбена архитектура Београда 1918–1941*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда – Филозофски факултет (Putnik Prica, Vladana. *Stambena arhitektura Beograda 1918–1941*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda – Filozofski fakultet), 2022.

Рожман, Милица. *Визуелна култура и приватни идентитет породице Були*. Београд: Задужбина Андрејевић (Rožman, Milica. *Vizuelna kultura i privatni identitet porodice Buli*. Beograd: Zadužbina Andrejević), 2017.

Столић, Ана, Ненад Макуљевић (прир.). *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*. Београд: Clio (Stolić, Ana,

Nenad Makuljević (prir.). *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: Od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*. Beograd: Clio), 2006.

Фолић, Љубиша. *Архитектура храма*. Београд: Епархијска радионица (Folić, Ljubiša. *Arhitektura hrama*. Beograd: Eparhijska radionica), 2012–2013.

Цераниħ, Милица. „Историја и архитектура палате 'Албанија' у Београду." *Наслеђе* (Ceranić, Milica. „Istorija i arhitektura palate 'Albanija' u Beogradu." *Nasleđe*) VI (2005): 147–162.

Шаренац, Данило, Живко Баљкас, Ђурђија Боровњак. *Момчило Тапавица: ūрадиūељ и освајач олимūијске медаље*. Нови Сад: Факултет спорта и физичког васпитања Универзитета у Новом Саду (Šarenac, Danilo, Živko Baljkas, Đurđija Borovnjak. *Momčilo Tapavica: graditelj i osvajač olimpijske medalje*. Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Novom Sadu), 2020.

Шупут, Марица, Тања Бошњак (ур.). *Доброūвори беоīрадском Универзиūеūу*. Београд: Универзитет у Београду – САНУ – Народни музеј (Šuput, Marica, Tanja Bošnjak (ur.). *Dobrotvori beogradskom Univerzitetu*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – SANU – Narodni muzej), 2005.

Anonim. „Moralni kodeks Saveza arhitekata Jugoslavije." *Arhitektura i urbanizam* 54 (1968): 30.

Bakić, Ljiljana. „Autorstvo u arhitekturi – enigma?" *DaNS* 53 (2006): 67–69.

Bjažić Klarin, Tamara. *Ernest Weissmann. Društveno angažirana arhitektura, 1926–1939*. Zagreb: HAZU – Hrvatski muzej arhitekture, 2015.

Bogdanović, Ružica (ur.). *Nova urbanost. Globalizacija–tranzicija*. Beograd: Društvo urbanista Beograda, 2007.

Bogunović, Slobodan Giša. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka* (1–3). Beograd: Beogradska knjiga, 2005.

Damljanović Conley, Tanja. „Beogradska škola stanovanja 1960–1980. Kompleksnost ideja." U: Ivanović Vojvodić, Jelena, Danica Jović Prodanović, Ružica Sarić (ur.). *16. Beogradska internacionalna nedelja arhitekture*. Beograd: KCB, 2021, 66–87.

Djurdjević, Marina, Aleksandar Kadijević. "Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918–1941)." *Centropa* 2 (2001): 139–148.

Dukić, Anđela. "Overview of the Russian Emigrant's Architecture of Public Buildings in Niš and Surrounding Area (1918–1941)." *ЗЛУ Маūице сūūске* 50 (2022): 329–341.

Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Jevtić, Milorad H. „Milošević kao povod za nipodaštavanje srpske arhitekture i srpskih arhitekata." *DaNS* 59 (2007): 74.

Jovanović Weiss, Srđan. „Milošević kao arhitekta." *DaNS* 57 (2007): 68–69.

Kadijević, Aleksandar. „Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi." U: Jelenković, Dragan (ur.). *Čist izraz. 13 Bijenale umetnosti*. Pančevo: Centar za kulturu, 2008, 14–22.

Kadijević, Aleksandar. "Newer Serbian Architecture and its Audience." *ЗЛУ Маūице сūūске* 39 (2011): 253–270.

Kadijević, Aleksandar. „Strategije novog srpskog sakralnog graditeljstva i njegov uticaj na neposredno okruženje (1990–2012)." *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 9 (2013): 103–113.

Kadijević, Aleksandar. „Državni arhitekta – poslušnik ili stvaralac?" *Zbornik seminara za studije istorije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta* 10 (2014): 69–77.

Kadijević, Aleksandar. "Interpolations – necessity and inspiration of newer Belgrade architecture." *ЗЛУ Матице српске* 43 (2015): 243–258.

Kadijević, Aleksandar. *Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*. Belgrade: Serbian Commitee for Byzantine Studies – Gallery Science and Technology SASA No. 24, 2016.

Kadijević, Aleksandar. "Between unitarism and regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918–1941." U: *Architecture of independence in Central Europe*. Krakow: International Cultural Centre, 2018, 248–274.

Kadijević, Aleksandar. "La crise de l'architecture d'auteur dans la culture post-globale en Serbie." U: Mickov, Biljana, Fabrice Thuriot (eds.). *Innovation culturelle et transformation des villes.* Paris: L'Harmattan, 2019, 155–167.

Kadijević, Aleksandar. „Beogradski arhitekti i stanovanje (1945–1990)." U: Ivanović Vojvodić, Jelena, Danica Jovović Prodanović, Ružica Sarić (ur.). *16. Beogradska internacionalna nedelja arhitekture*. Beograd: Kulturni centar Beograda, 2021: 88–106.

Kadijević, Aleksandar, Aleksandra Ilijevski (ur.). *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. Beograd: Filozofski fakultet, 2021.

Kostof, Spiro (ur.). *Arhitekta, profesija kroz istoriju*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Kurtović Folić, Nađa. „Fasadizam – osobena pojava u arhitekturi." *Saopštenja IAUS* 22/23 (1992): 40–42.

Limani, Silvija, Vanja Žanko. „Poznate zgrade nepoznatih autora (problem atribucije na temelju arhivskih izvora)." U: *Hrvatska arhitektura u XX stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008, 111–123.

Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura." U: *Srpska arhitektura 1900–1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972, 7–32.

Manević, Zoran. „Jučerašnje graditeljstvo." *Urbanizam Beograda* 53–54, Prilog 9 (1979): I–XXX.

Manević, Zoran. „Arhitektura između biznisa i kulture." *Izgradnja* 3 (1987): 35–36.

Marić, Vladimir. „Forma i originalnost. Autorska prava na delo arhitekture." *DaNS* 52 (2005): 56–57.

Milošević, Predrag V. „'Albanija', simbol Beograd, Srbije i Jugoslavije – autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim sradnicima: konstruktorom, građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem." *Izgradnja* 64 (2010): 601–611.

Roter Blagojević, Mirjana, Haris Dajč. *Kuće beogradskih Jevreja 1920–1941*. Beograd: Heraedu, 2018.

Stiller, Adolph, Bojan Kovačević (eds.). *Serbien. Stadt als Regional Kontext für Architektur. Serbia. The City as a Regional Context of Architecture.* Wien: Müry Salzmann Verlag, 2015.

Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990.* Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Aleksandar Đ. Kadijević

BUILDERS AND CLIENTS IN NEWER SERBIAN ARCHITECTURE: UNRESOLVED CONNECTIONS

Summary

Besides the designers of famous buildings, architectural historiography equally promotes the clients who ordered their construction and brought it to an end. Hence, many rulers, religious leaders, merchants, bankers, industrialists, entrepreneurs, and rentiers earned their place in history as patrons of famous architects. The same applies to the clients from Serbia, who built the country in the last two and a half centuries. Oral agreements between clients and builders are increasingly difficult to reconstruct with time, while written ones are incomplete and contradictory. Therefore, the complete reconstruction of this sensitive connection represents one of the most demanding tasks of contemporary historiography, regarding both factual and interpretive aspects.

Keywords: newer architecture, Serbia, clients, builders, design, historiography.